

TÜRKMEN TÜRKÇESİ*

R. NEPESOVA, O. NAZAROV, J. GÖKLENOV

Tercüme: **Yrd. Doç. Dr. Suzan TOKATLI**

Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkmen Türkçesi, Türk dilleri içinde güney-batı Oğuz grubunda yer almaktadır. Türkmen ulusunun anadilidir. Türkmenistan nüfusunun büyük çoğunluğu tarafından konuşulmaktadır. Bu rakam 1995 yılındaki bilgilere göre toplam 3.402.000'dir. Aynı zamanda Türkmenlerden 121.000 kişi Özbekistan'da, 40.000 kişi Rusya Federasyonunda, 20.000 kişi Tacikistan'da, 1989'da elde edilen bilgilere göre 4.000 kişi Kazakistan'da, 650.000 kişi İran'da, 350.000 kişi Afganistan'da, 200.000 kişi Irak'ta, 120.000 kişi Türkiye'de, 1983 yılında edinilen bilgilere göre 35.000 kişi Suriye'de ve diğer bazı ülkelerde yaşamaktadır.

Türkmen Türkçesi, 1990 yılından itibaren Türkmenistan'ın devlet dilidir. Türkmen Türkçesinin yaklaşık 30 diyalekt ve ağzı vardır. Bu diyalektlerin isimleri, etnik grupların isimlerine göre verilmiştir. Bunlar: Mari ve Akal ağızlarını da yansıtan Teke, kuzey ve batı ağızlarının da dahil olduğu Yomut, Salur, Saruk, Gireklen, Çovdur, Ersarı, Alili, Karadaşlı, Emreli, Sakar, Ata, Bayat, Nohur, Düeşi, Murşe ve diğerleridir.

Bu diyalektler ve ağızlar seslerin oluşumu, ses kurallarının fonksiyonu, bazı özel gramer anlamlarının ifade şekli, bazı mesleklerin kelime hazineleri yönlerinden birbirinden çok farklıdır.

Modern Türkmen edebî dili Akal ve Teke diyalektlerine dayanmaktadır. Türkmen edebî dili bugün, ülkede hayatın farklı alanlarında konuşma ve yazı dilinde kullanılmaktadır. Türkmenistan'ın bütün eğitim kurumlarında öğretim, bu dille gerçekleştirilmektedir. Bu dil, kitap, gazete ve dergilerin basımı, radyo ve televizyon, edebiyat, sinema, tiyatro ve aynı zamanda bilimsel eserlerin yazımında, resmî yazışmalarda, iş sözleşmeleri alanlarında aktif olarak kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesi, ülkede yaşayan ana dilleri farklı ve kendi anadillerini konuşan çoğunluğun dillerinden etkilenmektedir. Bunun sonucu olarak da Türkmen-Rusça, Rusça-Türkmençe, Özbekçe-Türkmençe-Rusça, Kazakça-Türkmençe-Rusça ve diğerlerinin karışımı ikili hattâ daha fazla çeşitte dil şekilleri ortaya çıkmaktadır. Ülkede son yıllarda Türkmençe-Türkçe, Türkçe-Türkmençe, Rusça-Türkmençe-İngilizce, Türkmençe-Rusça-İngilizce ve diğerleri gibi gelenek-

* Bu makale, The Studies in Languages, Ashgabad, RUH, 1998'de yayınlanan eserin s. 7-29'daki (The Turkman Language) başlıklı İngilizcesinden Türkçeye çevrilmiştir

lere aykırı ikili ve daha fazla sayıda dillerin karışımı diller yaygın bir şekilde görülmektedir.

Türkmen Türkçesi, yüzyıllar boyunca Arap alfabesine göre düzenlenmiş bir alfabe ile yazıldı. 1928 yılında Lâtin esasına göre düzenlenmiş yeni bir alfabe kabul edildi. 1940 yılında Türkmen Türkçesinde Kril alfabesine göre düzenlenmiş yeni bir alfabe kullanılmaya başlandı. Rus alfabesine Türkmen Türkçesinin beş özel sesinin eklenmesiyle oluşan bu alfabe 38 harften meydana gelmektedir.

Аа, Бб, Вв, Гг, Дд, Ее, Ёё, Жж, Жж, Зз, Ии, Йй, Кк, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, Ъъ, Ыы, Ьь, Ээ, Әә, Юю, Яя

1993 yılında 30 harften meydana gelen yeni bir Lâtin alfabesine geçme kararı verildi. Şimdi artık bu alfabe kullanılmaktadır. Türkmencede seslerin sayısı harflerin sayısından daha fazladır. ör. 18 ünlü, her birinin kısa ve uzun şekillerini gösteren 9 harfle karşılanmaktadır. Bazı ünsüzler, seslerin farklı şekillerini göstermek için kullanılır. ör. **б, в, к, х, г, ф** harfleri , bu ünsüzlerin iki şeklini gösterir. **Г** harfi, bu sesin dört ayrı şeklini gösterir. Diğer harfler ise bir ünsüzü gösterir.

Türkmen yazısı, fonetik ve morfolojik esaslar üzerine kurulmuştur.

Türkmen Türkçesinde 39 ses vardır. Bunların 18'i ünlü, 21'i ünsüzdür. Ünlülerin çeşitli özellikleri vardır:

1) Ünlüler, dilin yükselip alçalmasına göre farklı isimler alırlar.

Dilin, söylenişinde birinci derecede yükseldiği ünlülere geniş ünlüler denir. Bunlar: **îî, îî, uû, ûû**

Dilin, söylenişinde orta derecede yükseldiği ve aşağıda kaldığı ünlülere dar ünlüler denir.

Söylenişinde dilin orta derecede yükseldiği ünlüler: **éé, oō, öô¹**

Söylenişinde dilin aşağıda kaldığı ünlüler: **aā, eē**

2) Ünlüler, söylenişinde dilin yükseldiği yere göre de isimlendirilirler. Söylenişlerinde, dilin öne doğru yükseldiği ünlülere ince ünlüler, dilin ortasında ve arkasında boğumlanan ünlülere de kalın ünlüler denir.

İnce ünlüler: **îî, ûû, éé, öô, eē**

Kalın ünlüler: Dilin ortasında boğumlanan ünlüler: **îî**, dilin arkasında boğumlanan ünlüler: **uû, oō, aā**

3) Söylenişlerinde dudakların büzüldüğü ünlülere yuvarlak ünlüler; söylenişlerinde dudakların hareket etmediği ünlülere düz ünlüler denir.

Yuvarlak ünlüler : **oō, öô, uû, ûû**

Düz ünlüler: **aā, éé, eē, îî, îî**

4) Ünlüler söylenişlerine göre de isimlendirilirler. Uzun söylenen ünlülere uzun ünlüler, kısa söylenen ünlülere kısa ünlüler denir.

Uzun ünlüler: **ā, ê, ē, ō, ô, ī, î, ū, ū**

Kısa ünlüler: **a, é, e, o, ö, ı, i, u, ü**

Lâtin alfabesi uygulamasının başlarında ünlülerin uzunluğu gösterilmekteydi. 1930'da bu kural çıkarıldı. Ancak yeni alfabede (Son zamanlarda uygulanan Lâtin harflerine dayalı alfabede) de ünlü uzunlukları gösterilmemektedir.

Ünsüzlerin de çeşitli özellikleri vardır :

1) Ünsüzler ses ve sesin değişimine göre tonlu ünsüzler (**b, v, ğ, d, j, c, z, m, n, ñ, r, l, y**) ve tonsuz ünsüzler (**k, p, t, s, f, h**(hırıltılı), **ç, ş**) olarak gruplara ayrılırlar. Bu tonlu ünsüzlerden (**m, n, ñ, r, l, y**) dışındakilerden bir kısmı tonsuz ünsüzlerin bazılarının tonlu şekilleridir.

2) Ünsüzler, oluştuğu yere göre dudak ünsüzleri (**b, v, m, n, f**), dil ünsüzleri (**s, z, t, d, ş, j, c, ç, n, ñ, l, p, y, k, ğ**), gırtlak ünsüzü (**h**) olarak gruplara ayrılır.

3) Ünsüzler, çıkış yoluna göre patlayıcı ünsüzler (**k, ğ, d, p, t, b, m, n, ñ**), sızıcı ünsüzler (**s, z, ş, j, v, f, h**(hırıltılı), **l, y**), hışırtılı ünsüzler (**c, ç**), titretilmiş ünsüz (**r**) olarak gruplara ayrılırlar.

Türkmen Türkçesinde kelime vurgusu güçlüdür. Ancak, ünlü üzerindeki vurgunun çok dayanıklı olduğu söylenemez. Bir kelimenin son hecesinde bulunan sabit vurgu, kelimeye ekler getirildiği zaman düşer ve kelimeye eklenen eklerin üzerine kayar.

(*adám- adamlár- adamlarımız- adamlarımızdán*)

Türkmen Türkçesinde vurgusuz ekler ve edatlar da vardır. Bunlar **-ma/-mé, -sanı/-séné,**

-dır/-dir, -ça/çé, -ka/-ke, -la/-lé, -ğın/-gin ve diğerleri.

Bir kelimeye vurgusuz bir ek getirilmişse vurgu, vurgusuz ekten önceki hecenin üzerine düşer.

(*álma, okásana, gélgin*)

Rusçadan alınan kelimelerde hece vurgusunun yeri değişmez. (*arhitéktúra, sintaksis, káfédra*)

Türkmen Türkçesinin fonetik sisteminde büyük ve küçük ünlü uyumu önemli bir yere sahiptir.

Büyük ünlü uyumu, iki veya daha fazla heceli Türkmence kelimelerin ilk hecesinde bulunan kalın veya ince ünlülerin daha sonraki hecelerde de benzeşmesidir. Yani, bir kelimenin birinci hecesinde kalın bir ünlü varsa, diğer hecelerde de

kalın ünlü (*avçılar, odun, govaça*); kelimenin birinci hecesinde ince bir ünlü varsa, diğer hecelerde de ince ünlü bulunur. (*işçélér, ömür, temizlik*)

Küçük ünlü uyumu, yuvarlak ünlülerin benzeşmesidir. Bir kelimenin ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü varsa, daha sonraki hecelerdeki kısa ünlüler de yuvarlaklaşır.

(*oğlanlar- oğlonlar, üzümçilik- üzümçülük, kömélék- kömölök*)

Küçük ünlü uyumu, ilk hecesinde kısa ünlü bulunan bütün kelimelerde bulunmaz.

(*müdir, comart, dolamañ > dolomañ*)

Düzlük yuvarlaklık uyumu, Arapça, Farsça ve Rusçadan alınan bazı ödünç kelimelerle birleşik kelimelerde görülmez. (*dérya, dékanat, komédiya*), (*démirgazık, günébakar > günöbakar*)

Kelimelerin ekli ve yalın şekilleri de ses uyumu kuralına uymayabilir. (*bérgidar, nedoğrı, gülcağaz*)

Düzlük – yuvarlaklık uyumuna göre Türkmen Türkçesinde bazı ekler iki şekilde hattâ bazıları dört şekildedir. (**-çı/-çi; -lar/-lér; -sız/-siz, -suz/-süz**)

Kelime içinde belli bir fonetik düzen içinde yer alan sesler arasında birtakım ses olayları görülür.

Bu ses olaylarının en önemlileri şunlardır:

1) Ünsüz benzeşmesi (ilerleyici, gerileyici, uzak benzeşme)

İlerleyici ünsüz benzeşmesi için şu örnekler verilebilir :

nd > nn (*méndé > ménné, gündé > günné*)

ld > ll (*baldak > ballak, yıldız > yillız*)

zd > zz (*sizdé > sizzé, ağızdırık > ağızzırık*)

mb > mm (*ambar > ammar, işim bar > işimmar*)

ñğ > ññ (*dañgın > daññın, éñgin > éññin*)

st > ss (*üstün > üssün, kastına > kassına*)

Gerileyici ünsüz benzeşmesi için şu örnekler verilebilir :

zs > ss (*sözsoñı > sössoñı, sızsız > sissiz*)

tç > çç (*otçuluk > oççuluk, atçılık > aççılık*)

ts > ss (*tutsun > tussun, sağatsayın > sağassayın*)

çd > şd (*açdı > aşdı, içdi > işdi*)

Uzak benzeşmede, yan yana bulunan iki ses tamamen yeni bir sese dönüşür.

çç > şş (*agaççı > ağaşşı, burççul > burşşul*)

çc > şş (*açcak > aşşak, uçcak > uşşak*)

2) Ünlü ve ünsüz düşmesi

Birinci hecesi açık, ikinci hecenin sonu **z, l, n, r, s, ş** ünsüzlerinden biri olan kapalı heceden oluşan kelimelere, ünlüyle başlayan bir ek gelince, ikinci hecenin ünlüsü düşer. Düşen bu ünlü, kelimenin sonuna eklenir.

(*déñiz > déñzi, ağız > ağızı, boğun > boğnu, bağız > bağızı, oğul > oğlu, kövüş > kövüşü, tomus > tomusu*)

Sonu ünlüyle biten kelimelere **-la/-lé, -lan/-lén, -a/-é, -al/-él** ekleri getirildiğinde kelimenin sonundaki ünlü düşer.

(*durı > durlamak, éğri > égrélmék, ğuzı > ğuza*)

beri, yokarı, içeri, dışarı gibi yön gösteren kelimelerin sonundaki dar ünlüler **d, k, l, r, s** ünsüzleriyle başlayan ekler getirildiği zaman düşer. (*berdé, yokarsı, içérdé, dışarda*)

İki kelimededen oluşan birleşik kelimelerde, ikinci kelime ünlü ile başlarsa, birinci kelimenin sonundaki ünlü düşer.

(*altı-atar > altatar, goñşı- okara > goñşokara, ğara-altın > ğaraltın*)

Bir kelimedede ünlülerin düşmesi, ünlünün bulunduğu yere bağlıdır.

Türkmen Türkçesinde ünsüz düşmesi az görülür. Sonu **k** ile biten iki heceli kelimelere **-cak/-cék, -cık/-cik**, ekleri getirildiği zaman, kelimenin sonundaki **k** düşer.

(*kéyik > kéyicék, köpük > köpücék, ilik > ilicék*)

Bazı ödünç kelimelerin sonunda **z, s** sızıcı ünsüzlerinden sonra gelen **t, d** ünsüzleri düşer.

(*dost > dos, rast > ras, optimist > optimis, podézd > podyéz, razézd > razyéz*)

Bir kelimedeki bazı sesler genitif hâl eki (*almanıñ > almañ*) ve gelecek zaman eki (*gélér > gér*) aldığı anda söyleyişte düşer.

Birden fazla kelimededen meydana gelen bazı birleşmelerde de bazı sesler konuşma dilinde düşer.

(*ondan soñ > onsoñ, mén hém > méném*)

Sonu **k, p, t, ç** tonsuz ünsüzleriyle biten uzun ünlülü tek heceli kelimelerle birden fazla heceli kelimelere ünlüyle veya **y** ve **r** ünsüzleriyle başlayan ekler getirildiğinde **k, p, t, ç** ünsüzleri tonlularak **ğ, b, d, c**'ye dönüşür.

(*āt-ım > ādım, ōt-ı > ōdı, āk-rak > aĝrak, çörék-i > çöréği, aĝaç-ı > aĝacı, mékdép-imiz > mékdébimiz, çigít-i > çigidi*)

Sonu **-at, -ét, -yat** ekleriyle biten (*édébiyat, hökümét, ğanat*) gibi kelimelerle *tarap, tanap* gibi bazı kelimeler ve Rusçadan alınan (*ĝazét, institut, téléskoop*) gibi kelimelerin sonundaki tonsuz sesler tonlulaşmaz.

Yabancı kelimelerin başında (*sklad > ısklat > ıskılat, şkağ > ışkaf*) ve iç seste (*abstrakt > abıstrakt > abıstıtrakt, boks > bokus*) ünlü türemesi görülür. Metatez olayı nadir görülür. (*yañlış > yalñış, toprak > torpak, yaprak > yarpak*)

Türkmen Türkçesinde ünlüler tek başına bir hece meydana getirebilirler. Ancak , bu türdeki hecelerin sayısı sınırlıdır. Heceler açık ve kapalı olmak üzere iki çeşittir. Bir ünlüden oluşan veya ünlü ile biten heceler açık hecedir. (*ka-ka, mé-sé-lé*) Ünsüzle biten heceler ise kapalı hecedir.

(*mék- déğ, sal-lan-çak*) *e-dim, aydım* gibi kelimelerin ilk heceleri ile *e-ber, él-li²* kelimelerinin ikinci heceleri kapalıdır.

Türkmen Türkçesinde bir kelimedede ve kelimeyi oluşturan hecelerde bazı sesler kullanılmaz.

Türkmençe kelimelerin başında (genellikle Türkçede) **c, r, f, v, h**(hırıltılı) sesleri bulunmaz. Bu sesler, yabancı kelimelerde , bir kural olarak başka seslerin yanında ya da söyleyişte başında bir ünlü türemesi olan ödünç kelimelerde bulunur.

(*rahat > irahat, rövşén > ürövşén*)

Bir kelimenin başında **ñ** sesi kullanılmaz. Türkmen Türkçesinde heceler **b, c, d** ünsüzleriyle bitmez.

Türkmen Türkçesinde (Genel Türkçede de) altı çeşit hece vardır. Hece çeşitlerinin özellikleri şunlardır :

1) **V*** *a-ta, o-dun*. Bu hece çeşidi sadece kelime başında görülür.

2) **VC** *ok, él, ak* gibi kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin başında görülür. (*ay-lık, ér-kin*)

3) **CV** *vé, bu* . Bu hece çeşidi (*bé-dé-né, mas-la-hat, yıl-kı*) kelimelerinde görüldüğü gibi birden fazla heceli kelimelerin başında, ortasında ve sonunda görülür.

4) **CVC** *yıl, bay-ram, yıl-dız-lar*. Bu hece çeşidi Türkmen Türkçesinde çok yaygındır. Bu hece çeşidi de tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin bütün hecelerinde görülebilir.

5) **VCC** *ant, üns, ayt-mak*. Bu hece çeşidi de tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin başında görülür.

6) **CVCC** *ğurt, bérk, çaltılaş-mak, çal-ğirt* örneklerinde olduğu gibi tek heceli kelimelerde ve birden fazla heceli kelimelerin ilk ve son hecesinde görülür.

Türkmen Türkçesinde kelimelerin birinci hecesi dışındaki heceler ünlüyle başlamaz. Ünlü, hece sıralaması içinde kelimenin ortasında, ünsüzden önce ve iki ünsüzün arasında bulunur. Bütün hece çeşitlerine yapılan eklemeler belli bir sıraya göre yapılır. Ancak, birinci hece hâriç diğer heceler değişebilir. Türkmen Türkçesinde hecelerın sınırları ve morfeıler birbirine uyabilir veya uymayabilir.

Bundan başka, Rusçadan alınan ödünç kelimelerdeki hece çeşitlerini de söylemek gerekirse, bu kaynak dile özgü olan hece çeşitlerinin bir kısmını verebiliriz :

CCV (*tré-nér*), **CCVC** (*ştab*), **CCCV** (*stra-tég*), **CCVCV** (*strav-ka*), **CVCCC** (*tékst*), **CCVCC** (*storm*)

Sadece Türkmençe konuşan Türkmen halkının dilinde bu hece çeşitleri daha da artırılabilir ve bunlar Türkmençe kelimelere özel hece çeşidindeki yapılarla da uygunluk sağlar.

Türkmen Türkçesi bazı unsurları çekimli, eklemeli bir dildir. Yeni kelimeler ve gramer şekilleri, gövdelere belli eklerin ard arda eklenmesiyle meydana gelir. Türkmen Türkçesinde iki çeşit morfeı vardır: **Gövde** ve **ekler**.

Gövdenin sözlük anlamının dışında bir anlamı olabilir. Ekler ise istenildiği gibi kullanılmaz. Ekler, türetme özelliğine sahiptir. Sadece gramatik anlamı vardır ve kelimenin gövdesine eklenirler.

Türkmen Türkçesinde bütün ekler fonksiyonlarına göre yapım ekleri ve çekim ekleri olarak iki gruba ayrılır.

Türkmen Türkçesinde gövdeler, **basit** ve **birleşik** olmak üzere ikiye ayrılır.

Basit gövdeler, kendi içinde yalın ve türemiş olmak üzere ikiye ayrılır. Yalın gövdeler, ek almazlar: *suv, iş, göz, él*.

Türemiş gövdeler, gövde ve yapım eklerinden meydana gelirler: *suv-çı, iş-céñ, göz-li, él-lik*.

Türemiş kelimeler, iki veya daha fazla gövdeden meydana gelir: *düyé-daban, düzgün-nızam, gün-batar*.

Türkmen Türkçesinde farklı yollarla yeni kelimeler meydana getirmek mümkündür. Yeni kelimeler en fazla eklerle meydana getirilir. Bunlar içinde en çok kelime türetilen ekler isim yapım ekleri : **-çı/-çi** (*iş-çi, av-çı*), **-lı/-li** (*duz-li, et-li*), **-daş/-dés** (*yol-daş, iş-dés*) ve fiil yapım ekleridir. **-la/-lé** (*duz-la-, iş-le-*)

Türkmen Türkçesinde çok fazla kelime türetilmeyen birkaç ek de vardır: **-ık/-ik** (*e-dik, a-çık*), **-ak/-ék** (*or-ak, döv-ék*), **-a/-é** (*gın-a-, sın-a-*), **-ar/-ér** (*ağ-ar-, göç-ér-*) ve diğerleri.

Yeni kelime oluşturma bir başka yolu ise iki veya daha fazla gövdenin birbirine eklenmesidir. (*at-ğulak, ik-at-yok, kéllé-baş-ayak, millet-ara, yüz-başı, beş-atar, day-han-birleşik*)

Kelimelerin anlam ve gramatik bakımdan bir çok özelliği vardır.

Türkmen Türkçesinde kelimeleri, kelime gruplarına göre sınıflandırırken bir kelimenin sözlük anlamları, morfolojik özellikleri ve cümledeki fonksiyonları dikkate alınmaktadır. Bu özelliklere göre kelimeler **soyut kelimeler** ve **somut kelimeler** olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

Soyut kelimelerin genel özellikleri şunlardır: Sözlük anlamları vardır, gramerin bütünüdür, cümlenin bir parçasıdır. Soyut kelimeler **isimler, sıfatlar, sayılar, zamirler, filler ve zarflar** şeklinde gruplandırılır.

İsim somut nesnelere, soyut kavramları, durumları ve gerçek bir olayı ifade eden bir kelime çeşididir. İsimlerin en tipik özelliği sayı, iyelik ve hal gibi gramatik türleri ifade etmesidir. Türkmen Türkçesinde, isimlerde cinsiyet ayrımı yoktur. Hayvanların ve insanların cinsiyetlerini bildiren kavramlar genellikle kelimenin anlamından ayrılmaz. (*oğlan-ğız, -ğoyun, horaz-mekiyan*)

Bazı durumlarda cinsiyet kavramı, eklerle ifade edilir. (*muğallım-muğallıma, akuşerka, artist, Atayév, Gurbanova*)

İsimler fonksiyonuna göre cümlenin herhangi bir parçası olabilir.

Sıfat, olayları ve kavramları, maddelerin niteliğini ve özelliklerini gösteren, dilin değişmez bir parçasıdır. Sıfatlar genellikle cümlede sıfat özelliğini kaybetmezler ve herhangi bir yapım eki almazlar.

Sayı, soyut rakamları, belli bir sıralama içindeki şahısların sırasını, bir miktarı ifade eden kelime türüdür. Sayıların ana özelliği, hiçbir şahsın veya olayın bir özelliğini göstermemesidir. Sayıların önemli bir özelliği de şahıs ve hal ekleri almamasıdır. Sayıların tipik bir özelliği de dilin diğer parçalarından meydana gelmemesidir. Türkmen Türkçesinde gramatik özellikleri ve anlamı bakımından sayılar; asıl sayılar (*beş, yigrimi beş, bir yüz élli*), sıra sayıları (*ikinci, altıncı, onuncu, üçüncü, beşinci, otuzuncu*), kesir sayılar (*üçden bir, iki yarım, çerék, iki bütün, ondan bir*) şeklinde gruplandırılır.

Zamirler, nesnelere özelliklerini ve niteliklerini belirtmeyen, nesnelere sadece işaret eden özel kelimelerdir. Zamirleri dilin diğer kavramlarından farklı kılan özelliği, yapım ekleri almamasıdır.

Zamirler, anlamlarına göre şöyle gruplandırılır:

Şahıs zamirleri: mén, sén, biz, siz.

İşaret zamirleri: bu, şu, ol, şol.

Soru zamirleri: kim?, neme?, niré?, haçan?

Belirsizlik zamirleri: hémmé, ehli, barı, külli, hér dürli, hér kim, hér haysı.

Belirtme zamirleri: hér dürli, hér kim, hér haysı.

Dönüşlülük zamiri: öz.

Belirsizlik kelimeleri: nemé, biri, kimsé, pılanı.

Olumsuzluk zamirleri: hiç, hiç kim, hiç haçan, hiç zat, hiç haysı.

Fiiller iş, hareket ve durum bildirirler. Fiiller çatı, kip, zaman, şahıs, sayı (teklik-çokluk) gibi gramatik özelliklere sahiptir. Fiiller genellikle cümlede yüklem görevindedirler. Fiiller, hareketle bağlantısına ve çatısına uygun olarak geçişli ve geçişsiz olarak gruplandırılır.

Zarf, cümlede bir iş veya olayın niteliğini bildiren, dilin değişmez bir parçasıdır. Genellikle, zarf-fiil niteliğinde de olabilir.

Edatlar, anlam ve gramatik özelliği olmayan kelimelerdir. Cümleler ve kelimeler arasında bağlantı kurar. Anlam ve söz dizimi arasındaki farkı, ifade eder. Edatlar şu şekilde gruplandırılır:

- 1) **Son çekim edatları:** İsimler, zamirler ve diğer önemli kelimelerin bulunduğu cümlelerin bölümleri arasında bağlantı farkını ifade eder.
- 2) **Bağlaçlar:** Cümleler ve kelimeler arasında gramatik bağlantı kurar.
- 3) **Kalıp kelimeler:** Kelimenin içeriğini, muhtemel olarak, konuşan kişilerin durumunu ifade eder.
- 4) **Edatlar:** Kelime birleşmelerini, cümlelere yüklenen anlamı ve bu anlamın ince nüanslarını ifade eder.
- 5) **Ünlemler:** Çeşitli duyguları, heyecanları, olayları, konuşan kişinin duygularını ifade eder.
- 6) **Ses taklidi kelimeler:** Olayı anımsatan ve sesi yeniden türeten kelimelerdir.

Türkmen Türkçesindeki kelimelerin büyük bir bölümü sayı, ayrıntı, kip, şahıs, benzetme dereceleri, çatı, zaman ve durum gibi gramatik türleri taşımaktadır.

Sayı türü, isimler, kelimeler ve bazı fiil türleri için tipik bir özelliktir. Sayı özelliği teklik ve çokluk şeklinde olur.

İsimlerin teklik şeklinde hiçbir morfolojik gösterge yoktur ve kelimenin gövdesiyle uyumludur. (*ğalam, ağaç, yadıgerlik, köşk*)

İsimlerin çokluk şekli genellikle gövdelere **-lar/-lér** eklerinin getirilmesiyle ifade edilir. (*ğalamlar, ağaçlar, yadıgerliklér, köşklér*)

Çokluk, bir söz dizimi şeklinde de ifade edilebilir. (*ehli kişi, déssé-déssé gül, beş-altı gün*)

Fiillerin teklik ve çokluk şekilleri 1. ve 2. şahıs eklerinin eklenmesiyle ifade edilir. Bu, aynı zamanda isimlerin sayı kategorisini göstermektedir.

Teklik şeklinde hiçbir ek eklenmez. Çokluk şeklini ifade etmek için **-lar/-lér** ekleri eklenir.

Türkmen Türkçesinin önemli özelliklerinden biri iyelik kategorisidir. İyelik bir nesne veya düşüncenin birine veya bir şeye ait olduğunu gösterir. İyelik, hem nesneyi hem de o nesnenin sahibini gösterir.

İyelik, morfolojik olarak isimlere ve isim niteliğinde olan kelimelere özel eklerin getirilmesiyle ifade edilir. İyelik ekleri, hem şahsı hem de o şahsın sırasını bildirir. 3. şahıs ekinde, şahsın sırasını gösteren bir ek yoktur. Sadece iyelik eki vardır.

Kelimenin bittiği sese göre **iyelik ekleri** şöyledir:

Ünlüyle biten kelimeler için:	<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
	1. -ım/-im, -um/-üm	-ımız/-imiz, -umuz/-ümüz
	2. -iň/-iň, -uň/-üň	-iňiz/-iňiz, -uňuz/-üňüz
	3. -ı /-i	-ı /-i
Ünsüzle biten kelimeler için:	1. -m	-mız/-miz
	2. -ň	-ňiz/-ňiz
	3. -sı /-si	-sı /-si

İyelik, bir kelime grubu şeklinde de ifade edilir. Bu durumda önce zamir veya bir şeye sahip olan kişinin ismi, daha sonra iyelik eki almış kelime gelir.

Séniň kitabıň, biziň şehérimiz, Mérédiň maşını, şehér bazarı

Hâl kategorisi isimler, isim durumunda olan kelimeler ve cümlenin diğer unsurları arasında bağlantı kurar. Türkmen Türkçesinde şekil ve fonksiyon olarak 6 hâl vardır. Bunların her birinin de eki vardır.

<u>Hal ekleri</u>	<u>Ünsüzle biten kelimeler için</u>	<u>Ünlüyle biten kelimeler için</u>
Genetif	-iň/-iň; -uň/-üň	-niň/-niň; -nuň/-nüň
Datif	-a /-é	-a/-é; -na/-né
Akkuzatif	-ı /-i	-nı/-ni
Lokatif	-da /-dé	-da/-dé; -nda/-ndé
Ablatif	-dan/-dén	-dan/dén; ndan/-ndén

Yalın hâl: İsmi hiç bir ek almamış şeklidir. Yalın hâldeki isim, cümlede özne görevini yapar. (*Okuv başlandı, Arslan Oňat okayar.*)

Genetif hâli: Bir kelimeyi diğerine bağlamak için kullanılır. Bunların arasındaki soyutluk, nitelik ve diğer ilişkiler göz önünde bulundurulur. (*gözéliň kitabı, institutiň hovlusı*)

Datif (yön gösterme) hâli: Nesnenin ve hareketin yerini, yön, hedef, zaman ve neden bildirir. (*shééré gitmek, okamağa gélmék*)

Akkuzatif hâli: Akkuzatif hâlindeki isimler, cümlede nesne fonksiyonunda kullanılır. (*kitabı okamak, yadığerliğı görmék*)

Lokatif hâli: Öznenin bulunduğu yeri gösterir. Ayrıca yer, zaman ve bir işi yapmak için gerekli nesneyi gösterebilir. (*mékdépdé işlémék, dağda gézmék*)

Ablatif hâli: İki nesnenin mukayesesini, bu mukayesenin yapıldığı nesneyi, işin yapılmaya başlandığı zamanı gösterir. (*mékdépdén çıkmak, ağaçdan sandık, daşdan çatı*)

Türkmen Türkçesinde sıfatların ve zarfların mukayese dereceleri vardır. Bu, nesnenin veya işin belirgin özelliklerinin derecesini ifade eder. Olumlu, orantılı, en üstünlük, küçültme olmak üzere dört mukayese derecesi vardır.

Olumlu mukayese derecesinin aldığı hiçbir şekil eki yoktur ve kelimenin gövdesiyle uyumludur. (*yaşıl, gırmızı, zéhinli, hémişé, yañı*)

Orantılı mukayese derecesi kelimenin gövdesine **-rak/-rek** eklerinin eklenmesiyle meydana getirilir. Bu ekler, bir nesneyle mukayese edilen başka bir nesnenin özelliklerinin eksikliğini ve fazlalığını gösterir. Ayrıca, hareketin yavaşladığını veya azaldığını gösterir. (*ağırarak, gögrek, irrek, çaltrak*)

En üstünlük derecesi, hareketin veya nesnenin niteliğinin en yüksek derecesini gösterir.

Şu şekilde meydana getirilir :

a) Kelimenin bir bölümünün (*sap-sarı, yap-yaşıl, gös-göni*) ve tamamının tekrar edilmesiyle yapılır. (*gızıl-gızıl, süyci-süyci, ulı-ulı, çalt-çalt*)

b) Gövdeye, mukayesenin derecesinin fazlalığını bildiren başka eklemelerin yapılmasıyla meydana gelir. (*iñnen gızıklı, şar-ğara, çım-ğızıl, ören-tiz*)

Hareketin ve nesnenin özelliğinin azaldığını veya bittiğini gösteren mukayese derecesi **-ımtıl/-imtil, -umtıl/-ümtıl, -mtıl/-mtıl, -ımtık/-imtik, umtık/ümtik, -mtık/-mtik, -ğilt, -cımak/-cimék,**

-cumak/-cümék, -sovult ekleriyle yapılır. (*turşumtık, gızğilt, garamtıl, külcümék, aksovult*)

Fiil çatıları, yüklem nesneye ve özneye bağlantısını gösterir. Türkmen Türkçesinde altı fiil çatısı vardır:

1) Hiçbir özel eki olmayan, fiillerin ek almadıkları ana çatı şekli.

2) **Pasif çatı şekli** : Bir hareketin gramatik bir özne ve nesne tarafından yapıldığını bildirir. Türkmen Türkçesinde pasif çatı, geçişli fiillere **-ıl/-il, -ul/-ül, -l, -ın/-in, -un/-ün, -n** eklerinin eklenmesiyle yapılır. (*yığılmak, bölünmék, ékilmék, tutulmak*)

3) **Dönüştürme çatı şekli** : Bir işin özneye döndüğünü ve özne tarafından kendi kendine yapıldığını bildirir. Dönüştürme çatı fiil gövdelerine **-ın/-in, -un/-ün, -n, -ıl/-il, -ul/-ül, -l** eklerinin eklenmesiyle yapılır. (*tikinmek, yazınmak, çekilmek*)

4) **İsteş çatı şekli** : Bir işi, iki veya daha fazla öznenin ortaklaşa yaptığını bildirir. İsteş çatı **-ış/-iş, -uş/-üş, -ş** ekleriyle yapılır. (*yazışmak, gülüşmek, tikişmek, saklaşmak*)

5) **Ettirgen çatı şekli** : Başka kişilerin baskı, emir, istek ve ricasına göre bir özne tarafından yapılan işi bildirir. Bu çatı şekli **-dır/-dir, -dur/-dür, -t** ekleriyle yapılır. (*yazdırmak, okatmak, düzdürmek, bildirmek*)

Türkmen Türkçesinde bulunan kipler şunlardır :

1) **Haber kipi** : Bir işin, bir fiil tarafından şimdiki zamanda yapıldığını gösterir.

2) **Emir kipi** : Bir işin, başka bir kişinin isteğine göre bir kişi tarafından yapılması gerektiğini bildirir. Bu kipi özel bir eki yoktur. Herhangi bir fiil gövdesine emir kipindeki fiilin teklik ikinci şahıstaki şekline şahıslara uygun eklerin getirilmesiyle ifade edilir.

3) **Şart kipi** : Bir hareketin yapılmasının şart içeren başka bir harekete bağlı olduğunu bildirir. **-sa/-sé** ekleriyle yapılır.

4) **İstek kipi** : Öznenin yapmak istediği bir hareketi bildirir. **-ayadı/-éyedi** ekleriyle yapılır.

5) **Gereklilik kipi** : Bir işin muhakkak yapılması gerektiğini bildirir. **-malı/-meli** ekleriyle yapılır.

6) **Dilek kipi** : Öznenin, bir hareketi yapmaya niyetli olduğunu, yapmak istediğini bildirir. Hareketi yapan kişinin (şahıs veya özne) fiil tarafından belirlendiği hareketi bildirir.

Şahıslar, kesin gelecek zamanda, gereklilik kipinde ve dilek kipinde fiiller tarafından ifade edilmez. Fiillerin çekiminde şahıslara uygun üç ana çekim örneği vardır. Bu çekim örnekleri şöyledir :

Şahıs eki	Emir kipindeki fiiller için		Geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanda		Fiillerin çekimli şekillerinde		
	Kalın ünlülü gövdeler için	İnce ünlülü gövdeler için	Kalın ünlülü gövdeler için	İnce ünlülü gövdeler için	Kalın ünlülü gövdeler için	İnce ünlülü gövdeler için	
Tekli	1	-ayın	-éyin	-ın/-un	-in/-ün	-m	-m
	2	-ğın/-ğün -sana	-gin/-gün -séné	-sıñ/--suñ	-siñ/-süñ	-ñ	-ñ
	3	-sın/-sün	-sin/-sün
Çokluk	1	-alıñ	-éliñ	-ıs/-us	-is/-üs	-k	-k
	2	-ıñ/-uñ -sañızlañ	-iñ/-üñ -séñizleñ	-sıñız/-suñız	-siñız/-süñız	-ñız	-ñız
		-sañızla	-séñizlé
	3	-sınlar	-sinlér				
		-sunlar	-sünlér	-lar	-lér	-lar	-lér

Haber kipinin içinde geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlar gösterilebilir.

Geçmiş zaman, birkaç şekli, yapılan hareketlerin nüanslarıyla birbirleri arasındaki farkları ve her birinin sahip olduğu ekleri içerir.

1) **Geçmiş zaman** : Ekleri **-dı/-di**'dir. Konuşan kişinin, konuşma anından önce yapıp bitirdiği bir hareketi bildirir.

2) **Şimdiki zamanın hikâyesi** : Ekleri **-yardı/-yerdı**'dir. Sık sık veya sürekli yapılan, olayı anlatan kişinin de buna tanık olduğu bir hareketi bildirir.

3) **Geniş zamanın hikâyesi** : Ekleri **-ardı/-érđi**'dir. Şimdiki zamandaki gibi bir durumu veya aynı hareketi gösterir. Bu durum veya hareketin yapılışı uzatılabilir. Böylece hareketin yapılışı daha uzun bir zaman alır.

4) **Gelecek zamanın hikâyesi** : Ekleri **-cakdı/-cékđi**'dir. Öznenin geçmişte yapmak istediği fakat yapamadığı bir hareketi bildirir.

5) **Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi** : Ekleri **-ıpdı/-ipđi, -updı/-üpdı**'dir. Olayı anlatan kişinin de şahit olduğu fakat, konuşma anında tamamlanmış bir durumu, bir hareketi bildirir.

6) **Öğrenilen geçmiş zaman** : Ekleri **-an/-én**'dir. Olayı anlatan kişinin içinde olmadığı ve olaydan emin olmadığı, bilinmeyen çok eski bir zamanda yapılmış bir olayı bildirir.

7) **Öğrenilen geçmiş zaman** : Ekleri **-ıpdır/-ipđir, -updır/-üpdır**'dir. Olayı anlatan kişinin içinde olmadığı veya konuşma anında unuttuğu ve başka şahısların anlattığına göre anlatmaya veya hatırlamaya çalıştığı geçmişte olmuş bir olayı bildirir.

Fiillerin şimdiki zamanı aşağıdaki şekillerdedir :

1) **Şimdiki zaman** : Ekleri **-yar/-yer**'dir. Bir hareketin veya durumun özne tarafından sürekli, düzenli veya çok uzun bir süre yapıldığını bildirir.

2) Uzun ünlülü fiil gövdelerindeki somut şimdiki zamanı bildiren fiil şekli, konuşma anında öznenin durumunu bildirir. (*dūr, otūr, yatūr, yôr*)

3) **Tahminî şimdiki zaman** : Şimdiki zaman partisip eki almış fiillere **-dır/-dir** eklerinin eklenmesiyle yapılır. Olayı anlatan kişinin bilmediği, sadece tahmin ettiği bir olayı bildirir.

4) **Geçmiş şimdiki zaman** : Sadece olumsuz şekillerde kullanılır. Şimdiki zamanda meydana gelmeyen, daha önce olmuş bir olayı bildirir.

Fiillerin iki türlü gelecek zaman şekli vardır:

1) **Belirsiz gelecek zaman** : Ekleri **-ar/-ér**'dir. Konuşma anından sonra yapılabilecek olan muhtemel bir olayı bildirir.

2) **Kesin gelecek zaman** : Ekleri **-cak/-cék**'dir. Olayı anlatan kişinin kesinlikle yapacağı bir olayı bildirir.

Türkmen Türkçesinde olumsuzluk, eklerle ve (**yok, dël**) kelimeleri, (**hiç**) zamiri, (**né**) edatıyla ifade edilir.

İsimlerin olumsuz şekilleri **-sız/-siz; -suz/-süz** , **né** ekleriyle; fiillerin olumsuz şekilleri **-ma/-mé** ekleriyle ifade edilir. Fiillerin ve isimlerin olumsuz ifade şekilleri, bazı sınırlamalara rağmen birleştirilebilir. ör. **yok** ve **dël** kelimeleri isimlerle ve fiillerle çok sık kullanılır.

Türkmen Türkçesinde kelimelerin cümleyle bağlantısı şu şekillerde kurulur:

- a) Eklerle
- b) Edatlarla ve bağlaçlarla
- c) Kelimenin cümle içindeki sırasıyla
- d) Tonlama ile.

Kelime birleşmelerinde, kelimeler arasında üç türlü bağ vardır: Sıralanma uyumu, yan yana gelme, ek alma.

Türkmen Türkçesinde şahısların sırası bakımından özne ile yüklem arasında bir uyum vardır : *mén yazýarın, olar diñléýerlér, siz işléýersiñiz.*

Kelimelerin yan yana gelmesi durumunda ise, birleşmeyi meydana getiren ana kelimelerle bu kelimeler arasındaki bağ, kelimenin diziliş sırasıyla ifade edilir: *yaşıl baydak, tiz kömék, gıssağlı gitmék, çalt okamak.*

Kelime birleşmelerinde, kelimelerin ek alması durumunda, birleşmeyi meydana getiren ana kelimeler hal ekleri alır. Birleşen kelimelerden biri datif, akkuzatif, lokatif ve ablatif ekleri alır : *sıyahata gitmék, sapardan gélmék, işdé bolmak, yoluñı sapmak.*

Türkmen Türkçesinde birleşik kelimeyi meydana getiren ana unsur, isim ve fiil olmak üzere ikiye ayrılır. İki isimden meydana gelen birleşik kelimelerde, isim-

lerden biri, bazı durumlarda sıfat, sayı, işaret zamiri, partisip, gerundium olabilir : *altın saġat, tarihi vaka, Şol gün, geiln yol.*

Birleşik kelimelerde, kelimenin biri fiil olduğu zaman, diğer unsur isim, zarf ve gerundium olur : *surata dŐmk, alt gitmk, halını sormak, trd oturmak.*

Cümle unsurları, ana unsurlar ve ikinci derecede unsurlar olarak gruplanırlar. Özne ve yüklem cümlenin ana unsurlarıdır. Özne cümlede, yüklem tarafından ifade edilen konuya uygun niteliktedir. Özne cümlede, canlı bir varlığın niteliğini, durumunu, cansız bir Őeyi veya fikri, cümlede anlatılan konuyu işaret eder.

Türkmen Türkçesinde yüklem, basit ve birleşik olabilir. Basit yüklem genellikle bir fiille ifade edilir. Birleşik yüklem, genellikle iki veya daha fazla kelimededen meydana gelir.

Cümlenin ikinci derecedeki unsurları, nesne ve sıfattır. Bu unsurlar, cümlenin ana unsurları ile bağlantı kurarlar.

Sıfat, belli kelimelerin daha önce ve Şu anda sahip olduğu yeri, bağlantılarını, niteliğini niceliğini gösterir.

Nesne ise, yapılan hareketin sebebini, durumunu, yönünü ve zamanını gösterir. Türkmen Türkçesinde zarf fonksiyonunda kullanılan bu cümle unsurları, nesne grubu içinde gösterilir.

Türkmen Türkçesinde, cümledeki kelimelerin sırası hemen hemen değişmez. Cümledeki bütün unsurların sırası Şöyledir : Özne, genellikle yüklemeden önce gelir. Yüklem , genellikle cümlenin sonunda yer alır. Açıklayıcı kelimeler (sıfat), esas kelimelerden önce yer alır. Nesne, ilgili kelimededen önce yer alır. Ancak bazı örneklerde, cümle unsurlarının sıralanmasında bazı istisnalar da vardır. Yüklem, znedenden önce de gelebilir. (*Gplyer AŐġabat, YaŐasın dostluk!*)

Türkmen Türkçesindeki bütün cümle yapıları basit (*Dyn institutda duŐuŐık boldı*) ve birleşik (*Gyz gldi v hasıl yıĖnalmaġa başlandı*) olarak gruplandırılır.

Bu açıklamalara göre cümle çeşitlerini bildirme cümlesi, soru cümlesi ve emir cümlesi Şeklinde gruplandırıyoruz.

Cümlede bulunan birinci ve ikinci derecedeki unsurlarına göre cümleler, uzatılabilir ve kısaltılabilir. Cümleler yapılarına göre, bütün unsurları tam ve eksik olarak da gruplandırılır.

Cümleler, cümlenin durumuna göre olumlu ve olumsuz cümleler olarak da gruplandırılabilir.

Cümleler ana unsurlarına göre, bir unsurdan ve iki unsurdan meydana gelen cümleler Şeklinde de gruplandırılabilir.

Bir unsurdan meydana gelen cümlelerde, sadece bir temel unsur vardır.

Türkmen Türkçesinde, hiç şahsı olmayan cümle (*Tomsuna daşarda yatılyar*), şahsı belli olan cümle (*Bayramçılığa tayyarlanyaris*), şahsı belli olmayan cümle (*Bu yéri gızmalı dēl*), isim cümlesi (*Gijé, Ümsümlük*), tek unsurdan meydana gelen cümlelere tercih edilir.

Türkmen Türkçesinde birleşik cümleler, birleşik ve iç içe birleşik cümleler şeklinde gruplandırılır.

Birleşik cümleler, birbirine bağlaçlarla veya tonlama ile bağlanmış iki veya daha fazla cümleden meydana gelir.

İç içe birleşik cümle, yüklemeler arasında bildirme, zıtlık, uzaklık bağlantıları kurar. İki veya daha fazla yüklemi olan iç içe birleşik cümlelerde, cümleler arasındaki bağlantı, bağlaçlarla sağlanır. Bir iç içe birleşik cümlede, bir temel cümle ile ona bağlı zaman, durum, sebep, fark, mukayese, nesne ve bir özellik bildiren cümleler vardır.

Türkmen Türkçesinin kelime hazinesi, kökeni Türkçe olan saf Türkmence kelimeler içerir. Bunun yanında Farsçadan (*darağt, divar, mihman, payapıl*), Arapçadan (*muğallım, edébiyat, mağlumat, millét, akıl*), Rusçadan (*bédre, stol, zavod, putyovka, téhnika*) ve diğer dillerden alınmış bir çok ödünç kelime vardır.

Türkmen Türkçesinin kelime hazinesinin zenginliği, ödünç kelimelerin ve sahip olduğu imkânların kullanımının sonucudur. Kendi içinde bir çok imkâna sahip olan Türkmen Türkçesinin kelime hazinesinin zenginliği ve gelişmesi, son dönemlerde daha da artmaktadır. Şimdi (*işçi, köşk, sın, bağ, ağşam, yarış*) gibi ve daha başka kelimeler yeni anlamlarda kullanılmaktadır.

Bağımsızlık yıllarında (*ğaraşsızlık, hekim, maslahat, galkımış, géñeş, arçın, divan*) gibi kelimelerin daha aktif olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimeler, Türkmen toplumunun hayatında yeni olayları yansıtmaktadır.

Modern Türkmen Türkçesinde, kelime oluşturmanın temel yolu, ekler (*goyumçı, uçar, kerdéş, bilimli*) ve gövdelerin birleştirilmesidir. (*şayol, zehmétsöyer, günebakar*)

DİPNOTLAR

- ¹ è: uzun kapalı e ünlüsünü, ô: uzun ö ünlüsünü göstermektedir. (Çevirenin Notu)
- ² e-dim kelimesinin ilk hecesi ve él-li kelimesinin ikinci hecesi açık hecedir. Makalede yapılan açıklama ile bu örnekler birbirini tutmamaktadır. (Çevirenin Notu)
- * V ünlüyü, C ünsüzü gösteren sembollerdir.